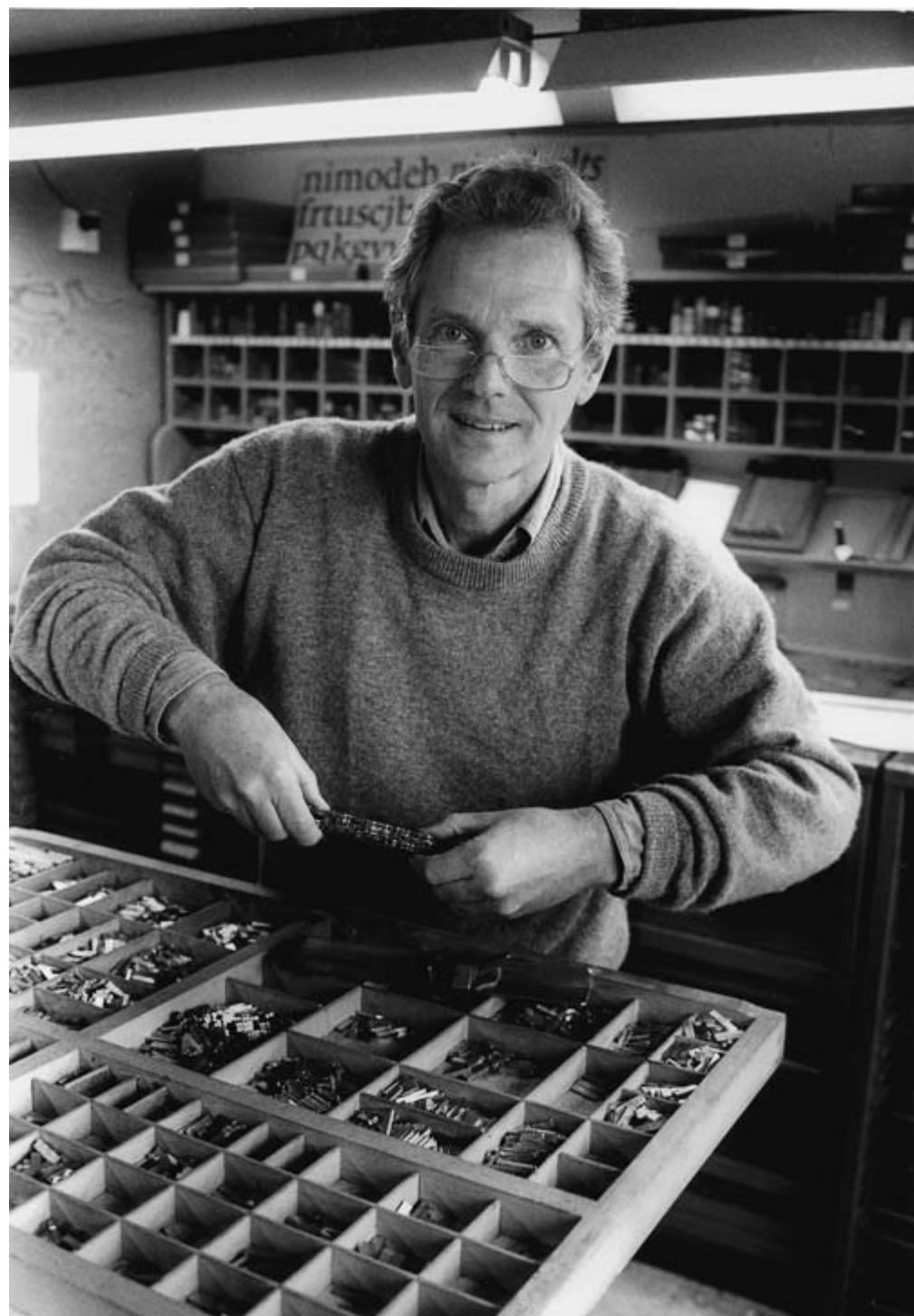

Bram de Does

Bram de Does

catalogus bij de tentoonstelling
van zijn letterontwerpen,
grafische ontwerpen & ornamentiek

1999
Universiteitsbibliotheek
Amsterdam

Inhoud

Woord vooraf	5
Zoon van een drukker	6
Boektypografie	7
Sierpapier	12
Spectatorpers	13
Letterproeven voor Enschedé	16
Efemeer drukwerk	17
Experimenten op de fotografische zetmachine	19
Trinité	20
Lexicon	22

Woord vooraf

Op plaatsen met veel lettergebruikers riep ik wel eens: 'Wie de Bembo liefheeft, volg mij'. Om vervolgens omstandig uit te leggen waarom en hoe dat origineel karakter voor mij telkens weer verrassingen toonde bij het typograferen van zoveel verschillende teksten. Totdat begin jaren tachtig proeven van de Trinité aan mij werden voorgelegd met het verzoek van Bram de Does om enig kritisch commentaar. Ik viel als een blok voor haar schoonheid en we zijn nog steeds getrouwd.

Wat een naam, karakter en harmonie, welk een uitgebalanceerde persoonlijkheid en zelfs haar uitgebreide garderobe van sierstukjes ligt klaar om op elk moment van de dag of de nacht het leven te verfraaien. Waar het kan zoek ik met haar de publiciteit, pronk met haar schoonheid, Hollands glorie in optima forma.

In 1983 mocht ik de Willem van Oranje-zegel ontwerpen en ik aarzelde geen moment bij de keuze van de toe te passen letter: de Trinité. Bescheiden toegepast bleef haar karakter behouden. In het gebruik van buitenproportionele lettercorpsen, zoals bij de tentoonstelling 'Willem van Oranje 1584-1984' in het Prinsenhof in Delft, werd de Trinité zelfs majestueus.

'Tussen Letter & Boek' was de titel van een tentoonstelling in het Stedelijk Museum Amsterdam, 1985. Daar werd, voor het eerst bij elkaar, werk getoond van Nederlandse letterontwerpers en grafisch ontwerpers. Chris Brand, Bram de Does en Gerrit Noordzij toonden de voortgang in de Nederlandse lettertraditie; Hans Kentie, Kees Nieuwenhuijzen, Harry Sierman, Jolijn van de Wouw en ondergetekende mochten typografische verkennin-

gen uitstallen. Wat mij vooral is bijgebleven, zijn de levendige discussies over leesbaarheid versus originaliteit. Vitruvines bleven onberoerd, de inrichting lag stil terwijl de deelnemers debatteerden en standpunten emotioneel werden aangevallen dan wel verdedigd. Het werd toch nog een aardige tentoonstelling.

Wie zegt dat een letter alleen maar een gebruiksvoorwerp is, zal iets verder moeten lezen dan dit woord vooraf. Het grafisch werk van Bram de Does toont zijn 'systematisch slordig' omgaan met 26 letters en precies geplaatste ornamentiek. Wie de Trinité liefheeft, volg mij ...

Guus Ros

Zoon van een drukker

Bram de Does (geboren 19 juli 1934) is de zoon van een Amsterdamse drukker. Vader De Does was eigenaar van de in 1917 opgerichte firma Systema, een 'buurtdrukker' in Amsterdam-Oost met vijf man personeel. Er werd met de hand gezet en er waren verder twee Linotypes. Die vaste-regel-machines, waarop ook zijn moeder kon zetten, oefenden een grote aantrekkingskracht uit op de jonge Bram. De Linotypes (in de oorlog geconfisqueerd) dienden tevens voor loonzetwerk – dat is zetsel vervaardigd in opdracht van een uitgever of andere drukker.

Na de vijfjarige hbs-b twijfelde hij over de te maken beroepskeuze, zodat hij eind 1952 besloot voorlopig in zijn vaders zaak te gaan werken. Hij reorganiseerde onder meer de zetkasten en maakte geheel zelfstandig een letterproef. Uiteindelijk koos hij niet voor het conservatorium – hij speelde al sinds zijn elfde viool – maar voor de driejarige patroonsopleiding Uto aan de Amsterdamse Grafische School (AGS). Terugblikkend schreef De Does in 1993: 'De cursus bestond grotendeels uit administratieve en technische vakken maar er was ook een paar uur per week letterzetten en ontwerpen. Daar werd, niet eens zo erg nadrukkelijk, aangespoord toch vooral "modern", fris en niet symmetrisch te werken. Ik verzette me al gauw tegen zo'n idioot opgelegd beginsel door juist symmetrisch en klassiek te zetten met keurig gespatieerde kapitaaltjes. Die dwarsheid gaf me een gevoel van individuele waardigheid in die kleine schoolgemeenschap. Tot op de dag van vandaag heb ik het gevoel gehouden ook in de grote wereld daarmee een uitzondering te zijn en het bevalt me blijkbaar goed'.

Na de grafische school en de militaire dienst solliciteerde Bram de Does als boekverzorger. In 1958 kon hij opeens bij drie werkgevers aan de slag: bij de uitgeverijen De Bezige Bij en Het Spectrum en bij de grafische onderneming Joh. Enschedé en Zonen. Op aanraden van M.H. Groenendaal, directeur van de AGS en auteur

van het bekende *Drukletters* (1e dr. 1940), ging hij naar Enschedé.

Literatuur

Rutger Fuchs, *Typografie & traditie*, [met bijdragen van Wigger Bierma, Arlette Brouwers, Bram de Does ... et al.]. Afstudeerscriptie Kunstacademie Rotterdam, 1993.

1 *Letterproef: lettersoorten in gebruik bij Drukkerij Systema N.V.*, 2e van Swindenstraat 24-26, telefoon 50130, Amsterdam Oost. (Amsterdam): (Systema), [1953]. [49] bl., 24 cm. (*LPD NL SYS 1) Door Bram de Does op achttienjarige leeftijd, zonder noemenswaardige ervaring, ontworpen, gezet en gedrukt. Een groot probleem bij het drukken vormden de vele beschadigde letters. Het meeste materiaal is afkomstig van Lettergieterij 'Amsterdam' voorheen N. Tetterode. Voor omslag en titelpagina gebruikte hij de Studio (L.A. 1946).

Titelpagina, 1953 (cat. nr. 1).

Het UBA-exemplaar stamt uit de in 1974 geschonken bibliotheek van de Federatie der werkgeversorganisatiën in het boekdrukkersbedrijf. Omdat zijn vader lid was van deze federatie kon Bram de Does hier boeken lenen. Zo had hij ook enige tijd de beroemde en kostbare 1768-letterproef van J. Enschedé in huis.

2 Handgebonden boek uit 1954,

26×21,6×10 cm. (Zie ook cat. nr. 18.)

Heel leer (kalfs), op het voorplat blind en met goud bestempeld. Rechte rug. Handbestoken kapitalen in twee kleuren. Onbewerkte snede. Engelse band met vijf ribben.

Inhoud: *Biblia, dat is De gantsche H. Schrifture ...*

Te Amsterdam: by I. vander Putte, Wed. I. van Hekeren, H. Burgers, P. Verschueren, C. Oterlyk, Ph. Losel, I. Spanseerder, [1715].

3 Trouwkaart, 1 juni 1955, [4] p., 14×12 cm.

Opvallend aan deze trouwkaart voor zijn broer is het 'bookish' karakter, door de letterkeuze (L.A.-Garamont) en door de gehanteerde margeprogressie. De buitenzijde is een door De Does vervaardigd bakmarmer.

4 Willem de Fesch, *Canzonette e Arie*. [Amsterdam: Bram de Does, 1955]. [8] p., 29 cm.

Op de grafische school 'ontdekte' De Does muziekzetskasten. Met het loden materiaal hieruit, decennialang onaangeroerd, zette en drukte hij voor eigen plezier deze uitgave met ongepubliceerd werk van de Nederlandse componist Willem de Fesch (1687–1761). De titel op het omslag en de kopjes zijn gekalligrafeerd. De oplage bedroeg circa 25 exemplaren.

5 Staand muziekzetsel (20 punts), omstreeks 1986 opgeruimd bij lettergieterij Enschedé. Bram de Does: 'Dit stukje zetsel, dat toch vrij eenvoudige muziek is, bestaat al uit circa 800 losse stukjes. Het ziet er nog als nieuw uit. Mijn 26-punts is aanzienlijk meer beschadigd'.

Boektypografie

Bram de Does trad in september 1958 in dienst bij Joh. Enschedé en Zonen. Deze Haarlemse drukkerij en lettergieterij (opgericht 1703) had

internationaal een grote reputatie, mede door de drukletters en boekverzorging van Jan van Krimpen (1892–1958). Die lijn van elegante en traditionele typografie werd later voortgezet door Sem Hartz (1912–1995), vooral bekend als postzegel- en letterontwerper. De Does was aangenomen als boekverzorger: 'In de periode dat Van Krimpen bij Enschedé werkte, werden er veel boeken gedrukt. Toen ik er kwam werken, leefde Van Krimpen nog. Twee maanden later is hij voor de deur van Enschedé overleden, ik heb hem nooit ontmoet. Het drukken en uitgeven van boeken was toen al aan het afnemen, dus het was een beetje een teleurstelling voor mij. Het was voornamelijk een bankbiljetten- en postzegeldrukkerij geworden' (interview Hardeman). De Does kwam onder H. Clewits (1903–1980) te werken op de afdeling 'Typografische verzorging'. Clewits, Van Krimpens 'meesterknecht', was een sympathieke man, die zijn assistent veel vrijheid liet. Aan een titelpagina mocht rustig een halve week gewerkt worden.

Maar Bram de Does hield het in 1962 voor gezien bij Enschedé: hij solliciteerde op een personeelsadvertentie van uitgeverij Querido in zijn woonplaats Amsterdam. Directeur Reinold Kuipers (*1914), een bewonderaar van Jan van Krimpen, was op zoek naar een opvolger voor huistypograaf Joost van de Woestijne. De Does kreeg de baan, mede op grond van een bibliofiele uitgave die hij had gemaakt (zie cat. nr. 22). Persoonlijke omstandigheden leidden ertoe dat hij bij deze literaire uitgeverij al in 1963, na enkele maanden dienstverband, ontslag nam. Op aandringen van art-director Sem Hartz ging hij niet veel later weer bij Enschedé werken. In de praktijk kwam het erop neer dat hij hier – op het ontwerpen van gedenkboeken en jaarverslagen na – vooral uitgaven van andere ontwerpers moest begeleiden. Zo nu en dan kreeg de drukkerij wel een opdracht voor een boek waarbij de vormgeving inbegrepen was, zoals bijvoorbeeld van The Limited Editions Club.

Binnenwerk van 'Een elektriserend geleerde', 1987 (cat. nr. 16).

Zijn de eerste ontwerpen van De Does nog geheel in de traditie van Jan van Krimpen, al snel zou hij een meer eigentijdse benadering van de klassieke boektypografie vinden. Daarbij was ook plaats voor onderkast op de titelpagina en in de kopjes, en voor asymmetrie. (Schreef-lozen heeft hij evenwel zelden toegepast.) Wezenlijker dan het grote gebaar is voor De Does de microtypografie: is de juiste letter gekozen, klopt de woordspatie, is de interlinie goed? Hij gaat hierbij minutieus analyserend te werk, en is allesbehalve gauw tevreden. De zetters bij Enschedé noemden hem niet voor niets 'Puntje in, puntje uit'.

Hij paste bij voorkeur de letters van Jan van Krimpen toe, of de Bembo. Toen de drukkerij van Enschedé in 1966 overging op fotografisch zetten, waren Van Krimpens Lutetia, Romulus en Spectrum niet meer beschikbaar. Vanaf dat moment gebruikte De Does noodgedwongen de minder goede Monophoto Bembo. In 1978

kocht Enschedé zetapparatuur van Autologic, waarop een nog slechtere Bembo voorhanden was.

Eind jaren zeventig blies Enschedé de eigen uitgeverij nieuw leven in. Nu waren er voor De Does – die sinds 1970 deeltijds in de biologisch-dynamische tuinbouw werkte – geregeld kunstboeken te verzorgen (al houdt hij eigenlijk niet van illustraties in raster). Omdat dit werk doorgaans in haast geproduceerd moest worden, is hij over het merendeel ervan niet onverdeeld tevreden. Een leuke bijkomstigheid was wel dat hij vanaf 1982 zijn eigen tekstletter Trinité kon toepassen. Tot de beste boeken uit deze latere periode rekent hijzelf het beroemde *Typefoundries in the Netherlands* (1978) en twee uitgaven uit 1987: *Mainzer Beobachter* en *Een elektriserend geleerde*. In 1992 staakte Enschedé haar activiteiten als uitgever. De Does was vier jaar daarvoor al bij de firma vertrokken. Hij wijdt zich nu aan het

ontwerpen van drukletters, zijn private press en het spelen van volks- en barokmuziek (op viool, cello en clavecimbel). Als hobby blijft hij met zijn vrouw biologisch tuinieren.

Literatuur

Henk Hardeman, “Iemand heeft me eens gevraagd of de Trinité een katholieke letter is, maar dan zou ik het eerder een biologisch-dynamische letter willen noemen.” Een interview met Bram de Does’. In: *de Mediakrant*, 1991, nr. 7 (oktober), p. 26-27.

Bram de Does, ‘Manifest’. In: *Typografie moet! een bundel bij het afscheid van Karel Treebus*, [red. Aart Hoekman ... et al.]. 's-Gravenhage, 1993, p. 27-28.

6 *De Onderlinge Brandwaarborg Maatschappij onder directie van De Jong & Comp. ...* [Amsterdam: Onderlinge Brandwaarborg Maatschappij, 1958]. 137 p., ill., 30 cm.

Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het honderdvijftigjarig bestaan op 1 januari 1959.

Het colofon schrijft de typografie alleen aan H. Clewits toe maar de titelpagina is het werk van Bram de Does.

7 E. van Hall-Nijhoff, *Tien politici: hun handschrift, hun handelingen*, met een voorwoord door P. Geyl. Amsterdam: Querido, 1963. 114 p., 28 cm + facsimile's. (* 1271 H 11)

Uit het juryrapport van *De Best Verzorgde Vijftig Boeken*: ‘... Zij [de jury] mocht slechts letten op de rangschikking van de letters tot woorden, van de woorden tot regels en van de regels tot pagina's en er is geconstateerd dat dit alles goed, zelfs héél goed was’.

8 W. Lievense, *De familie Mozart op bezoek in Nederland: een reisverslag*. Hilversum: Knuf, 1965. 48, [40] p., ill., muziek, 20 cm.

Uit het juryrapport van *De Best Verzorgde Vijftig Boeken*: ‘Het omslagje van grauw-bruin papier, bedrukt in donker bruin met een handschrift-fragment van Mozart en in goud bestempeld

met vier regeltjes cursieve kapitaaltes, is karakteristiek voor de gehele sfeer die dit fijne boekje ademt. De typografie van het binnenwerk vol- doet geheel aan de eisen, die men voor een volgens de klassieke regels verzorgd boek kan stellen’.

9 J. Bolten, *Dutch drawings from the collection of Dr C. Hofstede de Groot: an introduction and critical catalogue*. Utrecht: Oosthoek, 1967. 252 p., ill., 30 cm.

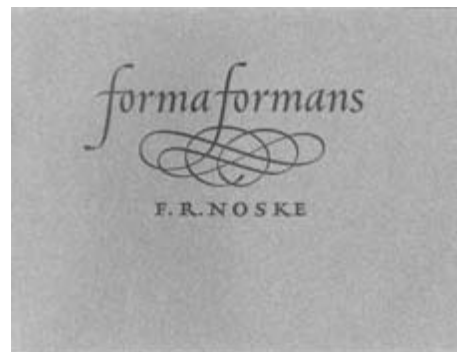
10 F.R. Noske, *Forma formans: een structuur-analytische methode, toegepast op de instrumentale muziek van Jan Pieterszoon Sweelinck*. Amsterdam: Knuf, 1969. 52 p., muziek, 17×22 cm. Inaugurele rede Universiteit van Amsterdam.

Op het omslag door De Does getekende belettering. In het binnenwerk is bij de 12-punts Romulus als cursief de 16-punts Cancelleresca Bastarda toegepast, eveneens een letterontwerp van Jan van Krimpen.

Een van *De Best Verzorgde Vijftig Boeken*.

11 Charles Enschedé, *Typefoundries in the Netherlands from the fifteenth to the nineteenth century: a history based mainly on material in the collection of Joh. Enschedé en Zonen at Haarlem*, an English transl. [from the French], with rev. and notes by Harry Carter, with the assist. of Netty Hoeflake, ed. by Lotte Hellinga. Haarlem: Stichting Museum Enschedé, 1978. xxviii, 477 p., ill., 39 cm. Oorspr. titel: *Fonderies de caractères ...*, 1908. (* Zaal ZKW: 19.GF.2)

Boekomslag met getekende belettering, 1969
(cat. nr. 10).

dit monster is 120 grams licht gesatincerd, ~~op~~ mapelijnd
ruud zeef verze van 100% 'gole' katoenen louspen (afsmijds)
half geblecht; nit een partij van ± 100 kg, begin 1972
vervaardigd door papierfabriek Schut te Heelsum voor
het boek Casanova van uitgever Macy

Het papier voor de Engelse Fondere de Caractères
zou, uitgaande van dit monster moeten zijn:

- 120 grams (als monster);
- vetijn, doek en zeefzijde beter aan elkaar gelijk dan monster;
- ongelijnd om een betere druck in boekdruck te krijgen;
- licht gesatincerd, als deze kant van dit monster.
(betere gelijkheid van doek en zeefzijde)
- formaat 52 x 78 cm, zodat druckvormen van 4 pag. gedrukt
kunnen worden.
- 100% 'gole' katoenen louspen, half geblecht, als dit monster
echter meer winters (om prijs te drukken). Verzels zijn
dan korter; doorzicht minder volkerig; papier iets
minder sterk; bedrukbaarheid in boekdruck een voordiger
doorschijnendheid. Het papier moet liefst nog minder
doorschijnen dan dit monster of het in ieder geval
evenaren. Als daar een geringe hoeveelheid vultoffen
voor nodig is, dan is daar geen bezwaar tegen, mits
het de kleur niet anders, onnatuurlijk, vlak maakt

22-1-74 B. de Does

Papierrecept voor 'Typefoundries in the
Netherlands', 1978 (cat. nr. 11).

Bram de Does noemt dit boek schertsend een
'excunabel'. Het was namelijk al in 1976 heel
bijzonder zo'n omvangrijke handelsuitgave met
de hand te zetten (uit Van Krimpens Romanée).
De Does is tot het uiterste gegaan om *Type-*
foundries in the Netherlands, een standaardwerk
op het gebied van de Nederlandse drukletter,
tot deze perfectie te brengen. De kopij is regel
voor regel door hem van typografische aan-
wijzingen voorzien, en hij deed enkele redac-
tionele voorstellen. Het papier vervaardigde
G. Schut en Zonen in Heelsum naar De Does'
recept; conform de afspraak was hij gedurende

de hele productie aanwezig. Een eerdere partij
(7000 kilo) waarbij die afspraak vergeten was,
voldeed niet en werd door hem afgekeurd.
Verder wist hij, met enige moeite, bij de
Enschede-directie gedaan te krijgen dat één
drukker met een assistent in een speciaal daar-
voor ingerichte ruimte uitsluitend konden wer-
ken aan de *Typefoundries*; dit wegens de conti-
nuïteit en om een gelijkmatigheid van druk te
verkrijgen. De halfleren band is van Brandt-
Weesp.

Gerard Unger schreef over de *Typefoundries*:
'Een typografisch meesterwerk – een opgelegde

kans met zo'n rijke typografische inhoud, maar tot het uiterste benut' (*De verloren jaren*, 1991). De *Typefoundries* kreeg in 1982 de 'Goldene Letter' op de Internationale Buchkunst Ausstellung in Leipzig.

12 Jaap van Soest, *Trustee of the Netherlands Antilles: a history of money, banking and the economy with special reference to the central Bank van de Nederlandse Antillen, 1828 – 6 February – 1978*. Curaçao, 1978. XII, 422 p., ill., 26 cm.

In hetzelfde jaar als de klassiek symmetrische *Typefoundries in the Netherlands* verscheen deze monografie, die linkslijnend van opzet is. Op het omslag en de titelpagina wordt onderkast toegepast, evenals in de kopjes en de sprekende hoofdregels.

13 *Zetten en drukken in de achttiende eeuw: David Wardenaar's 'Beschrijving der boekdrukkunst' (1801)*, tekstverz., inl. en aant. door Frans A. Janssen. Haarlem: Enschedé, 1982. 610 p., ill., 24 cm. (*A 82-40)

In Leipzig in 1983 onderscheiden met een bronzen medaille bij de 'Schönste Bücher aus aller Welt'.

14 Huib van Krimpen, *Boek: over het maken van boeken*. Nieuwe, herz. & verm. uitg. Veenendaal: Gaade, 1986. 551 p., ill., 27 cm. 1e dr. 1966. (*KG 93-24)

De typografie van het binnenwerk is door de auteur verzorgd; de band en het omslag ontwierp Bram de Does. Voor de papieren band koos hij het oersterke Linson, dat hij ook gebruikte voor de *Typefoundries*.

Een van *De Best Verzorgde Boeken*.

15 Multatuli, *Mainzer Beobachter*, met bijdragen van Karel van het Reve en Maarten Schneider. Haarlem: Enschedé, 1987. 123 p., facs., portr., 23 cm. (*H 88-1909)

Op het omslag in boekdruk een romein (die van de Spectrum) met een gebroken letter (een fractuur), een combinatie die ook in het werk van Jan Tschichold is te zien.

16 *Een elektriserend geleerde: Martinus van Marum 1750–1837*, met bijdragen van B. Theunissen ...

[et al.], onder eindred. van A. Wiechmann en L.C. Palm. Haarlem: Enschedé, 1987. 272 p., ill., 24 cm. (*H 88-5927)

In het juryrapport van *De Best Verzorgde Boeken* schreef Hugues C. Boekraad: 'Bijval oogste ook de wijze waarop de bijlagen en het noten-apparaat achterin het boek zijn opgelost. De indeling is prachtig en de tekst is ondanks het zeer kleine corps goed leesbaar' (ill. p. 8).

Miniatuurboekjes voor The Catharijne Press van Guus en Luce Thürkôw, alle gezet uit de Trinité. Zie Mona Verbunt, 'De kleine wereld van de Utrechtse Catharijne Press', in: *Graficus*, 67 (1985), nr. 9 (27 februari), p. 10-13.

17a William Blades, *The enemies of books: collectors*. Utrecht: The Catharijne Press, 1985. 37 p., ill., 63 mm.

17b *The Song of songs by Solomon*, [transl. from the

Boekomslag, 1987 (cat. nr. 15).

Hebrew]. Utrecht: The Catharijne Press, 1985. 51 p., ill., 62 mm.

Met speciaal ontworpen initialen van De Does.

17c Washington Irving, *Rip Van Winkle*,

[lithographs: Henk van der Haar]. Utrecht:

The Catharijne Press, 1987. 89 p., ill., 65 mm.

(* Mini 389)

17d *The history of Reynard the fox (The tormenting of Tibert)*, introd. and ed. by E. Verzandvoort, [introd. transl. from the Dutch by Christopher Harrison, wood-engraving Pam Rueter].

Zuilichem: The Catharijne Press, 1991. 53 p., houtsnede, 66 mm. (* Mini 506)

Sierpapier

Al sinds de jaren vijftig maakt Bram de Does sierpapier: stijfselferf- en marmerpapieren. Aanvankelijk gebruikte hij die bij het handboekbinden maar later ging hij ze – als de mogelijkheid zich voordeed – in zijn ontwerp-praktijk toepassen. Omstreeks 1965 verzamelde hij een aantal van die bladen, en voorzag ze van een omslag met de (gekalligrafeerde) titel ‘Stijfselferf & oliemarmer experimenten’.

Voor de Amerikaanse Limited Editions Club verzorgde De Does in de jaren zeventig twee uitgaven waarvoor hij het linnen van iedere band met de hand versierde. Een arbeidsintensieve bewerking waarbij allereerst elk stuk linnen moest worden bestreken met een gekleurde stijfselferf. Vervolgens drukte hij bij *Casanova* (cat. nr. 20) een linoleumsnede in de natte, rode verf, en bij *Antigone* (cat. nr. 21) decoreerde hij met behulp van een kwastje en een schraper. ‘Ik houd heel erg van ornamentale boekbanden en -omslagen, met een vervagende, bijna fletse ornamentiek. Als je versierd papier of linnen inslaat als band of omslag krijgt het een nieuwe werking. De nonchalance ervan doet de perfectie van de uitvoering van het binnenwerk des te mooier uitkomen.’ Meer recent vervaardigde hij sierpapier voor uitgaven van zijn Spectatorpers, zoals bijvoorbeeld voor *Fleischman on punchcutting* (1994).

Literatuur

J.F. Heijbroek en T.C. Greven, *Sierpapier: marmer-, brocaat- en sitspapier in Nederland*.

Amsterdam, 1994.

Sierpapier & marmering: een terminologie voor het beschrijven van sierpapier en marmering als boekband-versiering, onder auspiciën van het Belgisch-Nederlands Bandengenootschap, samengest. door Elly Cockx-Indestege ... [et al., foto's Chris Meijer, eindred. Eveline Berghuis ... et al.]. Den Haag etc., 1994.

A.C. Schuytvlot, *Papier in de U.B.A.: catalogus bij de tentoonstelling ingericht ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Mevr. B.J. van Ginneken-Van de Kastele, van 1965 tot en met 1979 conservatrice van de papierhistorische Labarre-Collectie in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek*. Amsterdam, 1984.

18 Handgebonden boek uit 1954,

32,2×26×5,2 cm. (Zie ook cat. nr. 2.)

Rug van donkerblauw marokijn, platten

bekleed met door hemzelf vervaardigd bak-

marmer, verdekte hoekjes van perkament;

rugtitel in goud gestempeld (Grasset-letter).

Handbestoken gele kapitalen. Rood geverfde snede.

Halfleren Franse band.

Inhoud: *De fabelen van La Fontaine*, nagevolgd door J.J.L. ten Kate, geïllustreerd met 81 platen en vele vignetten door Gustave Doré. 2e dr. Amsterdam: Elsevier, [189?].

19 ‘Stijfselferf & oliemarmer experimenten’, ca. 1965. [49] bl., 33 cm.

Bladen sierpapier door De Does vergaard in een omslag, met opgeplakt, gekalligrafeerd, etiket op voorzijde en rug.

20 *The memoirs of Jacques Casanova de Seingalt*, transl. from the French by Arthur Machen and sel. by J. Rives Childs, with ill. by René Ben Sussan. [New York]: The Limited Editions Club, 1972. 502 p., 31 cm. (* KG 81-496)

Tevens wordt de door De Does vervaardigde linoleumsnede getoond, waarmee het linnen van deze band bedrukt is.

Voor deze bibliofiele uitgeverij (opgericht in 1929) verzorgde ook Jan van Krimpen enkele uitgaven.

21 Sophocles, *Antigone*, the Greek text transl. into English verse by Elizabeth Wyckoff, with an introd. by D.S. Carne-Ross and ill. by Harry Bennet. [New York]: The Limited Editions Club, 1975. 127 p., 30 cm. (*KG 81-99)

Spectatorpers

Nederland kent vermoedelijk ruim honderd private presses: in woonkamers, kelders, schuren of garages ondergebrachte drukkerijtjes waar liefhebbers in hun vrije tijd met loden letters zetten en drukken. Net als de meesten van deze amateurs is Bram de Does met zijn Spectatorpers aangesloten bij de in 1975 opgerichte Stichting Drukwerk in de Marge.

Zijn eerste uitgave in eigen beheer maakte De Does in 1961 met een vriend: een kleine dichtbundel van Pierre Kemp die meteen een van de Best Verzorgde Vijftig Boeken van dat jaar werd. Speciaal hiervoor had hij bij lettergieterij Enschedé de 12-punts Romanée van Jan van Krimpen aangeschaft; het drukken gebeurde 's avonds in de zaak van zijn vader. Na deze bundel was het lange tijd stil. Pas in 1984 vond De Does weer tijd om de draad op te pakken. In dat jaar kocht hij nog verschillende andere corpsen Romanée, een Victoria-degelpers en een drietal proefpersen. Niet alle uitgaven zijn evenwel uit de Romanée gezet: zo leende hij van Enschedé historisch lettermateriaal en van Sem Hartz de Emergo, de eigen letter van de Tuinwijkpers. Als beweegreden voor het zelf zetten en drukken gaf hij in 1985: 'Om het plezier van het zelf doen, maar ook omdat de kwaliteit van het zetwerk en de druk op ruw papier beter kan zijn dan in een industrie met minder papierverlies'. Dat papier is meestal het uitstekend bedrukbare Zerkall (velijn of vergé), waarop De Does naar een haarscherp, bijna schraal, letterbeeld streeft.

Wat de afwerking betreft geeft hij de voor-

Met de hand versierd papier/linnen.

keur aan papieren banden met dunne, buigzame platten; de luxe-exemplaren zijn meestal in (half)perkament. Voor het merendeel van de handgebonden Spectatorpers-uitgaven is Erik Schots verantwoordelijk; de machinaal gebonden uitgaven komen van Boekbinderij Van Waarden. De Does verzorgt zelf vaak eenvoudig brocheerwerk.

Sinds 1986 verschijnen regelmatig boeken in oplagen van 20 tot 500 exemplaren, waarvan er verschillende werden bekroond. Enkele uitgaven ontstonden in opdracht, onder meer van Uitgeverij AMO en Stichting De Roos. Mede door drie verhuizingen heeft de Spectatorpers sinds 1994 niets meer van zich laten zien.

Literatuur

Drukkers in de marge: uitgegeven ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Stichting Drukwerk in de

Marge, inleiding Ernst Braches. Den Haag, 1985. Marieke van Delft & Kees Thomassen, *Bibliografie van marginale uitgaven 1981–1994*. Den Haag, 1996.

22 Pierre Kemp, *An English alphabet: twenty-six poems*, transl. from the Dutch by Fred van Leeuwen. Amsterdam: De Spectatorpers, 1961. 43 p., 18 cm.

Eerste uitgave van De Spectatorpers. Gezet, gedrukt en gebonden door Bram de Does en Gerard van Beusekom.

Dit exemplaar met in het colofon een opdracht in handschrift: 'To my father. In return for "free hand" in the Printing Shop. 22-3-1962, Bram'.

Tevens wordt getoond de tekening voor de bandstempel op het voorplat (auteurs-monogram) in inkt, gecorrigeerd met dekwit.

Uit het juryrapport van *De Best Verzorgde Vijftig Boeken*: 'Dit is een heel mooi stukje "typographie pure", volgens strikt traditionele beginselen uitgevoerd'.

23 Paul Hefting, *Een zwierige eenvoud: de cijferzegels van Jan van Krimpen*. Haarlem: Houtpers; Aartswood: Spectatorpers, 1986. 31 p., ill., 19 cm. (*KK 87-10)

Met ingeplakt de negen Nederlandse waarden. Een gezamenlijke productie en uitgave van Bram de Does en Niek Smaal.

In het juryrapport van *De Best Verzorgde Boeken* schreef Hugues C. Boekraad: 'Alles is schitterend op elkaar afgestemd: letter en papier-soort, formaat, zetspiegel en margeprogressie, lettercorps en interlinie. ... Het boekje is springlevend. Het onderscheidt zich gunstig van die

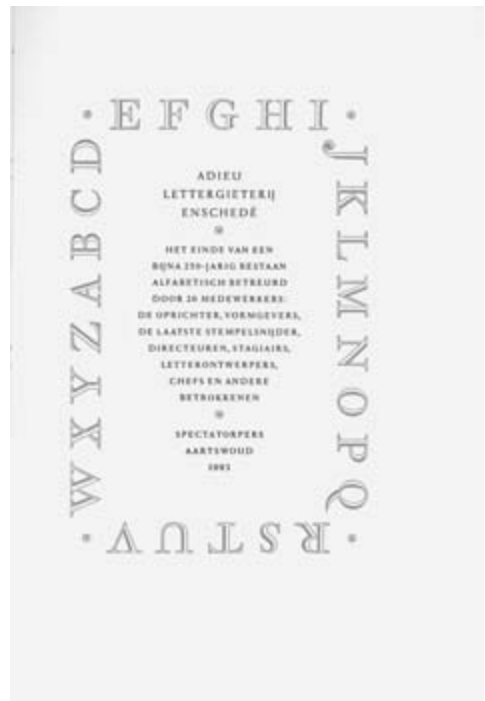
gewrochten der handpers die een ode aan de ambachtelijkheid zijn en door een waas van nostalgie zijn omgeven'.

24 Ernst Braches, *The steadfast tin soldier of Joh. Enschedé en Zonen, Haarlem: Enschedé English-bodied Roman No. 6*. Aartswood: Spectatorpers; Amsterdam: Just Enschedé, 1992. 53 p., 26 cm. (*KG 92-44)

In het juryrapport van *De Best Verzorgde Boeken* schreef Lucas Bunge: 'Wie, behalve Bram de Does, kan helemaal alleen een boek zo zetten, zo drukken en dan ook nog de schutbladen marmeren? ... Typografie, zet-, druk- en bindwerk zijn onberispelijk. Een bibliotheek uitgave in de grote traditie.'

The steadfast tin soldier kreeg bovendien in 1993 in Verona de tweejaarlijkse 'Premio Felice Feliciano' en een jaar later in Leipzig een 'erediploma' bij de 'Schönste Bücher aus aller Welt'.

Titelpagina, 1993 (cat. nr. 25).

Rug en binnenwerk van 'Orlando furioso', 1994 (cat. nr. 27).

25 *Adieu Lettergieterij Enschedé: het einde van een bijna 250-jarig bestaan alfabetisch betreurd door 26 medewerkers: de oprichter, vormgevers, de laatste stempelelsnijder, directeuren, stagiairs, letterontwerpers, chefs en andere betrokkenen*, [samengest. door Bram de Does en Henk Drost]. Aartswooud: Spectatorpers, 1993. [36] p., 27 cm. (*KG 69-65)
 Tevens gebrocheerd door Bram de Does; de luxe-exemplaren werden gebonden door Erik Schots.
 De Does droeg een artikel bij over zijn 'bijna versleten' Enschedé-gevoel.
 In het juryrapport van *De Best Verzorgde Boeken* schreef Lucas Bunge: 'Bewondering hebben wij voor het geduld, de bekwaamheid en de liefde waarmee dit bibliotheek boekje gemaakt is'.

26 *Fleischman on punchcutting*, ed. Frans A. Janssen, [English transl. C. van Heertum, transcription J. Bouman]. Aartswooud: Spectatorpers, 1994. 59 p., 26 cm. (*KG 95-25)
 Tevens wordt het ontwerp ervoor in inkt getoond. Bram de Does beheerst als de meeste boekverzorgers van zijn generatie nog de techniek van het typografisch schetsen.
 27 Ludovico Ariosto, *Orlando furioso: eerste zang*, in de vertaling [uit het Ital.] van Ike Cialona. Utrecht: Stichting De Roos, 1994. [96] p., 18 cm. (*KK 94-68)
 In het juryrapport van *De Best Verzorgde Boeken* schreef Ootje Oxenaar: 'Een verfijnd voorbeeld van onomstreden vakmanschap en grafische verliefdheid'.

AMO werd in 1984 opgericht door Gert Jan Hemmink. Voor deze bibliothele uitgeverij in Amstelveen verzorgde Bram de Does eind jaren tachtig enkele uitgaven en de eerste fondslijst.

Het uitgeversvignet is van Pierre Alechinsky.

28 Boudewijn Büch, *Herr Lonesome Gottlieb im Wiener Wald: chansons de tristesse*. Amstelveen:

AMO, 1986. 29 p., 35 cm. (*KG 87-115)

29 Kees van Kooten, *Van de hoge*, [ill. Peter van Straaten]. Amstelveen: AMO, 1986. 18 p., 27 cm.

(*KG 87-51)

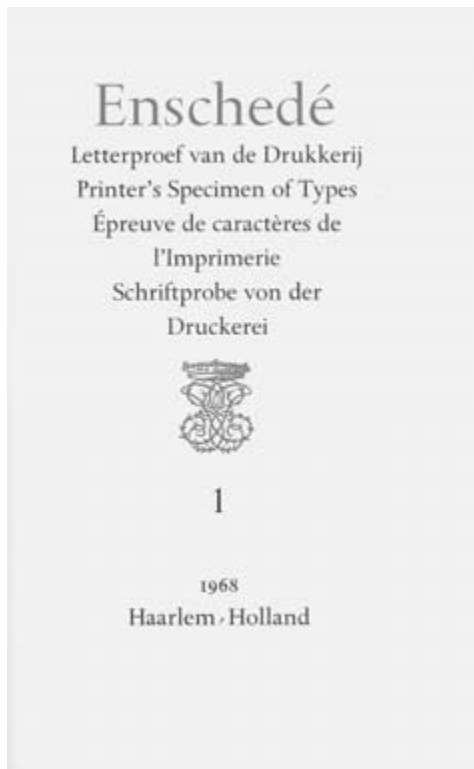
30 Gerard Reve, *Oompje beer en zijn vriendjes*.

Amstelveen: AMO, 1987. 19 p., 28 cm. (*KG 91-42)

Letterproeven voor Enschedé

De Universiteitsbibliotheek Amsterdam bezit een omvangrijke en bijzondere collectie letterproeven. De oudste Nederlandse gieterijproef dateert uit 1687 en laat een Georgisch schrift

Titelpagina, 1968 (cat. nr. 33).

zien van Nikolaas Kis. Een van de meest recente proeven is die van de Lexicon van Bram de Does (zie cat. nr. 53).

Deze collectie ontleent met name haar belang aan de in 1958 in bruikleen gekregen bibliotheek van de Koninklijke Vereniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, en aan de in 1971 verworven Typografische Bibliotheek van Lettergieterij 'Amsterdam' voorheen N. Tetterode. De Federatie der werkgeversorganisatiën in het boekdrukkersbedrijf doneerde het grootste deel van haar bibliotheek in 1974, wat een verrijking betekende op het gebied van de moderne Nederlandse drukkerijproeven (zie cat. nr. 1).

De drukletters van Jan van Krimpen, die bijna alle door de Engelse Monotype Corporation voor de zetmachine werden uitgebracht, verkocht Joh. Enschedé en Zonen als handletter. Lettergieterij Enschedé leidde in de jaren dat Bram de Does bij de firma werkte al een kwijvend bestaan.

Literatuur

Dutch typefounders' specimens from the Library of the KVB and other collections in the Amsterdam University Library with histories of the firms represented, written and ed. by John A. Lane & Mathieu Lommen, comp. by John A. Lane, Mathieu Lommen & Johan de Zoete. Nieuwkoop: De Graaf; Amsterdam: De Buitenkant, 1998. (Catalogus van de Bibliotheek van de KVB, 11.)

31 Letter-menu, [ca. 1959]. [95] p., 29 cm.

(*LPG 80)

Fictieve titel, ontleend aan inleiding.

Typografische verzorging binnenwerk Wim Bloem en Bram de Does, omslagontwerp De Does.

32 Kleine letterproeven uit de jaren zestig voor de Bodoni, de Gill Sans en de Romulus.

(*LPBR 617A, LPBR 634; LPBR 659A)

Basisontwerp Sem Hartz; typografie Bram de Does.

33 *Letterproef van de drukkerij*, 1968.
Dln. 1, 2, 2A ([x] 159; [x], 159; [ii], 18 p.), 27 cm.
(* LPG 81A)

Drukkerijproef van Enschedé met handletter grotendeels uit de eigen gieterij. Iedere letterafdeling wordt voorafgegaan door een versiering samengesteld uit ornamenten.

Efemeer drukwerk

Voor Joh. Enschedé en Zonen ontwierp Bram de Does behalve boeken een grote hoeveelheid klein drukwerk, van menu's en nieuwjaarswensen tot folders en affiches. Hier is ook een raambiljet te zien dat hij begin jaren zestig maakte in de korte periode die hij bij uitgeverij Querido in dienst was.

Daarnaast komt er regelmatig efemeer drukwerk – doorgaans in een oplage van enkele exemplaren – uit zijn eigen boekdrukkerij. Het zijn geboortekaartjes, felicitaties, visitekaartjes en uitnodigingen, vaak voor familie en vrienden. Hierbij past hij graag zijn loden Kaba

Ornamenten toe, die hij in 1987 voor eigen rekening bij Enschedé liet graveren en gieten.

Getoond worden onder andere:

34 Raambiljet voor de Salamander-reeks van uitgeverij Querido, bijlage *Nieuwsblad voor de boekhandel*, 14 februari 1963, 38×14,5 cm.

35 Etiketten voor de inmaak van 'Sloterland' (en de ontwerpen in inkt), ca. 1970, 7×11 cm.

Deze etiketten, gezet uit een van Enschedé geleende Perpetua, drukte De Does zelf in een flinke oplage op een Heidelberger degelautomaat.

Bij tuinbouwbedrijf 'Sloterland' in Badhoevedorp werkte hij van april tot november 1970 vier dagen per week om het vak van biologisch-dynamisch tuinbouwer te leren. Tot 1978 was hij naast zijn deeltijdbaan bij Enschedé als tuinbouwer actief op zijn boerderij in Aartswoud (Noord-Holland).

36 *Ontsapt uit het labyrint*, 1993, 21×14,5 cm.
Dubbelblad voor het Drukwerk in de Marge-

Etiketten voor biologisch-dynamische inmaak, circa 1970 (cat. nr. 35).

nieuwe Salamanders

A. den Doolaard
Oriënt-Express

André Gide De
enge poort

Aart van der Leeuw
Kinderland

Willem G. van Maanen
De onrustzaaier

hier te koop

Raambiljet voor uitgeverij Querido, 1963,
waarbij De Does gebruik maakte van de
belettering van de betreffende omslagen
(cat. nr. 34).

project Minotauromachia, een hommage aan de Amsterdamse boekwinkel Minotaurus van A.A. Sanders, gespecialiseerd in boeken over boeken en bibliofilie.

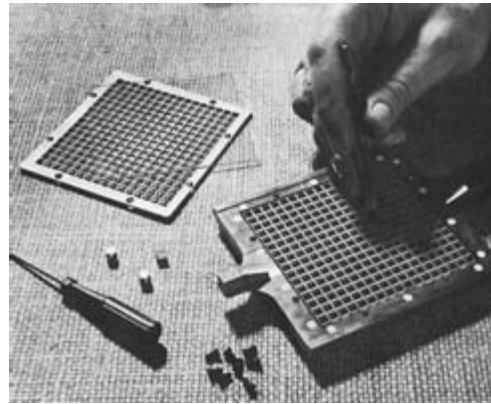
Experimenten op de fotografische zetmachine

In 1967 ging de drukkerij van Joh. Enschedé en Zonen werken met fotografische zetapparatuur van Monotype. De heetmetaalzetmachines van dezelfde fabrikant bleven daarnaast nog zo'n tien jaar in gebruik (met soms wel drie gietmachines). De Monophoto Filmsetter Mark 4, behorend tot de eerste generatie fotozetapparatuur, werkte voor een groot deel volgens het loden principe: in het matrijzenraam zaten nu verwisselbare negatiefjes in plaats van metalen matrijzen.

Als bepaalde tekens of letters bij Monophoto-fonts ontbraken, duurde het vaak te lang eer Monotype deze kon leveren. Bram de Does, bedreven in fotografie, ontwikkelde een methode om binnen een paar uur matrijzen voor die letters zelf te maken, op ongeveer $\frac{1}{50}$ mm nauwkeurig gejusteerd. Daartoe had de stempelsnijder Henk Drost (1932–1998) voor hem een stansvorm en een geleider vervaardigd, zodat hij de letter of het teken, op doorzicht boven een lichtbakje, uit een vel film kon 'hakken'.

Zo kwam hij ook ertoe in 1967 voor de aardigheid, als proef, een fotografische versie te maken van Jan van Krimpens Cancelleresca Bastarda (1937). Deze cursief, die alleen als handletter beschikbaar was, had hij rechtstreeks van de tekeningen opgenomen. Die experimenten waren geschikte vingeroefeningen voor een aankomend letterontwerper.

Een jaar later begon De Does aan de ontwikkeling van ornamentranden voor fotografisch zetten die geschikt moesten zijn voor beveiliging van waardedrukwerk. Maar op de nieuwere apparatuur die Enschedé al gauw aanschafte, kon niet met eigengemaakte matrijzen gewerkt

Matrijzenraam met verwisselbare negatiefjes van een Monophoto-zetmachine, 1965.

worden. In 1981 – tijdens de productie van de Trinité – pakte hij met TYPSP (Typesetting Security Patterns) dit idee weer op. TYPSP, ontwikkeld voor de veel preciezere Autologic zetmachine, bleek uiteindelijk in testen toch onvoldoende fraudebestendig.

Literatuur

The Monotype Recorder, 43 (1965), Nr. 2 (Summer). Speciaal nummer met de titel *Filmsetting in focus*. B. [de] K[at], 'B. de Does en zijn Mono-mobiel'. In: *Het Klokhuis, maandblad voor het personeel van Joh. Enschedé en Zonen grafische inrichting N.V. Haarlem*, 17 (1972), nr. 5 (15 mei), p. 4-5. (Rubriek 'Onder de loep'.)

37 Fotografische Cancelleresca Bastarda, proef 1967.

Van de onderkast maakte Bram de Does matrijzen door de tekeningen van Jan van Krimpen fotografisch te verkleinen.

Model voor matrijs 'k' en film met proefzetsel. Deze eerste proef werd oktober 1967 bij Enschedé uitgedraaid op een Monophoto zetmachine.

38 Bram de Does, *TYPSP: Typesetting Security Patterns*. [Haarlem: Bram de Does, 1983]. 24 p., ill., 20 cm.

Omslagtitel. Door De Does handgeschreven

tekst die hij in gefotokopieerde vorm in zo'n veertig exemplaren vermenigvuldigde. Met ingeplakte specimina in kleur die bij Enschedé fotografisch werden gezet, en gedrukt op een bankbiljettenpers.

Trinité

In 1978 wilde de Zwitserse firma Bobst Graphic (later Autologic) de handletter Romanée (1929/1949) van Jan van Krimpen uitbrengen op de fotografische zetmachine. Bram de Does, door de Enschedé-directie hierover om advies gevraagd, zag niet veel in dit idee: een fotografische Romanée, vreesde hij, kon wel eens net zo slecht worden als de fotografische Bembo. Hij deed de suggestie een nieuwe letter te laten ontwerpen, speciaal geschikt voor het fotozetten.

Tot zijn verbazing werd door Enschedé aan hem gevraagd die nieuwe tekstletter te maken. Het resultaat was de Trinité (1982), een ontwerp met drie verschillende stok- en staartlengtes en een aantal gradatieverschillen en versmallingen. Autologic bracht de Trinité in licentie uit maar de apparatuur van deze Zwitserse firma was in Nederland niet populair. De Trinité brak pas echt door nadat zij in februari 1992 bij The

Enschedé Font Foundry als PostScriptfont beschikbaar kwam. Voor de digitalisering was Peter Matthias Noordzij (*1961) verantwoordelijk.

Bram de Does ontving in 1991 voor de Trinité de H. N. Werkmanprijs van het Amsterdams Fonds voor de Kunst. De ontstaansgeschiedenis van deze letter heeft hij beschreven in zijn eerder dat jaar verschenen essay *Romanée en Trinité: historisch origineel en systematisch slordig*.

De werktekeningen van de Trinité berusten bij het Museum Enschedé (Haarlem); de UBA bezit drie vroegere, niet-gebruikte, tekeningen.

Literatuur

Bram de Does, *Romanée en Trinité: historisch origineel en systematisch slordig*. Amsterdam/Aartswooud, 1991.

Max Caffisch, 'Die Schriftfamilie Trinité'.

In: *Typografische Monatsblätter*, 62 (1994), Nr. 6, p. 13-21.

Mathieu Lommen, *Letterontwerpers: gesprekken met Dick Dooijes, Sem Hartz, Chris Brand, Bram de Does, Gerard Unger*, voorwoord John Dreyfus. Haarlem, 1987.

Schrijfoefening voor de Trinité-cursief, circa 1980, ware grootte (cat. nr. 40).

Che con l'altra restai morto in quel punto
Ch'io senti morir lui, ch fu'l suo core':
Ne son buon d'altro, che da tragger guai
Tregua non uoglio hauer col mio dolore
In fin ch'io sia dal giorno ultimo giunto:

39 Werkboekje voor de Trinité, met in handschrift op het omslag: 'Bobst Questions', 1978–ca. 1982.

Bobst Graphic (later Autologic) in Lausanne produceerde als licentiehouder van Joh. Enschedé en Zonen de Trinité voor gebruik op haar fotozetmachines. In dit werkboekje is het ontstaan en de productie van de Trinité te volgen.

Getoond worden hier opgeplakte fotografische verkleiningen van de romein en de cursief '1/6 van de eerste tekeningen (dec. 1978)' en '1/6 van de 2e tekeningen (jan. 1979)'.

Er staan in dit werkboekje zelfs schetsen voor een bijpassende schreefloze ('Trinisans'), een idee waar De Does op dit moment geen belangstelling meer voor heeft. Aan een schreefloze Trinité is overigens wel gewerkt door Martin Wenzel als onderdeel van zijn eindexamenproject aan de KABK in Den Haag (1998) en door grafisch ontwerper Otto de Fijter als een persoonlijk initiatief. De Fijter is inmiddels met zijn letter – nu herdoopt tot Prodesse – een andere richting opgegaan.

40 Schrijfoefening met brede pen, ca. 1980, 23×19 cm.

Voor de Trinité-cursief baseerde Bram de Does zich mede op een vroeg zestiende-eeuws schrift dat Edward Johnston in 1906 opnam in *Writing & Illuminating, & Lettering* (Fig. 178, Plate XXI). Een fragment eruit is hier door De Does 'nageschreven'; het werd eerder gereproduceerd in de Autologic-proef van de Trinité uit juni 1982 (afb. 4: 'Hand-written exercise ... in Cancellaresca Formata style').

41 Niet gebruikte werktekening van de Trinité, maart 1979, 26×36 cm. (* Hs. XXXV D 20, 42) Deels in potlood, deels ingevuld met inkt. 'J. van Krimpen tekende met omkeerpennetjes in Oost-Indische inkt op ruw tekenpapier. Het lukte mij slechts met buisjespennen van 0,1 mm op glad tekenpapier. Correcties maakte ik door schaven met een scheermesje. Belangrijke hulplijnen trok ik zeer dun in blauwe, lichte inkt om

Trinité Sans

Ontwerp door Martin Wenzel, 1998 (cat. nr. 39).

Trinité Sans

Ontwerp door Otto de Fijter, 1998 (cat. nr. 39).

ze tijdens het vele gommen bij het schetsen niet verloren te laten gaan' (Bram de Does over de Trinité in het manuscript 'De ontwikkeling van de Lexicon', 1999).

Bij de 'o' (met in het midden een passergaatje) schreef De Does: 'ook de buitenkant calligrafisch maken'.

42 Werktekeningen van de Trinité, 25×30 cm. (Collectie Museum Enschedé, Haarlem)

Drie bladen met tekeningen van de Roman Wide en de Italic (nrs. 1, 17 en 41, alle gedateerd september 1980) en één blad met correcties van de vijftien varianten van de onderkast romein 'g' (nr. 88, gedateerd 11 november 1981).

43 *Trinité 1, 2 en 3: eerste stelproeven augustus 1981.* 43 p., 20 cm. (* Hs. XXXV D 19)

Deze stelproeven zijn uit het bezit van de Engelse letterontwerper Walter Tracy (1914–1995) en werden in 1998 door de UBA bij een Engels antiquariaat verworven. Tracy is onder meer de auteur van het bekende *Letters of credit* (1986), dat een kritisch stuk over de drukletters van Jan van Krimpen bevat. Door Sem Hartz en Maurits Enschedé was hij gevraagd naar zijn mening over de Trinité. In de kladaantekeningen die deze stelproeven vergezelden uit Tracy onder meer principiële bezwaren tegen de sierhaaltjes: 'I consider it is unnatural to attach a calligraphic flourish to a *typogr* letter form (which is not the same as designing a true swash letter). Letters may be pretty in themselves, but they should never be prettified by artificial

means'. Van enkele andere opmerkingen van Tracy maakte De Does dankbaar gebruik. Later zou hij zich ook van de sierhaaltjes distantiëren.

44 Bobst Graphic schijf met de Trinité, 1982. De fotografische zetmachines van deze firma werkten met glazen schijven, waarop negatief de letters en tekens stonden.

45 Autologic SA, *Trinité 1, 2, 3: a bookface in three variations designed in association with the firm of Joh. Enschedé for Autologic's photosetters.*

[Bussigny/Lausanne]: Autologic SA, 1982. 22 p., ill. 30 cm. (ASA types, 1982, nr. 2 (June)). (*LPBR 669A)

Omslagtitel; titel en tekst ook in het Frans en Duits.

Met een inleiding van Bram de Does: 'The development of the Trinité series'.

'Printed by Joh. Enschedé en Zonen. ... Design and layout by Bram de Does, who designed the typeface.'

46 Trinité in de ontwerppraktijk.

Enkele toepassingen uit de periode 1982–1999. Omdat de Trinité het goed doet in grote corpussen bij toepassingen die op afstand gelezen moeten worden, is zij vaak te zien op boekomslagen.

Tot de Trinité-gebruikers van het eerste uur behoren Guus Ros, Harry N. Sierman, Frits Stoepman en Karel F. Treebus, die bij Enschedé of Drukkerij Ando (Den Haag) uit de Autologic-versie lieten zetten.

Over de enorme populariteit van deze drukletter staat in het juryrapport van *De Best Verzorgde Boeken 1997*, getiteld 'Trinité in de sauna': 'Waar in voorgaande jaren de Trinité veelal in de literaire hoek zijn toepassing vond, vinden wij haar nu in allerlei andere genres terug. Terecht of onterecht, dat is een subjectieve zaak. Toch had de jury het gevoel dat er al te vaak en gemakkelijk gebruik werd gemaakt van het exclusieve imago van deze letter om tekst, of het nu een routebeschrijving, een promotioneel verhaal, een fotobijchrift of een gedicht betreft, in aan-

Zweeds melkpak gezet uit de Trinité (cat. nr. 46).

zien te doen stijgen'. En dan wist de auteur van het juryrapport, grafisch ontwerpster Tessa van der Waals, waarschijnlijk niet eens, dat de Zweedse firma Skånemejerier de Trinité gebruikt op al haar pakken *mjök*.

Lexicon

Behalve letterproeven en een grote verzameling literatuur over de drukletter bezit de Universiteitsbibliotheek Amsterdam een aantal (werk)tekeningen van belangrijke Nederlandse letterontwerpen als de Hollandse Mediæval (1912) van S.H. de Roos, de Cancelleresca Bastarda (1937) van Jan van Krimpen en de Hadassah (1958) van Henri Friedlaender. De 38 bladen met werktekeningen van de Lexicon (1991), verworven in maart 1999, vormen een logische aanvulling op de collectie. Tot deze aanwinst behoort een omvangrijke documentatie over het ontstaan, de ontwikkeling en de productie van de Lexicon.

Sinds eind jaren tachtig werken letterontwerpers achter de digitale tekentafel, met programma's als Fontographer en Ikarus M. De makers van de Rialto (*dfType*, 1999) – een overigens deels op de Trinité geïnspireerd ontwerp – zeggen zelfs: 'von Rialto gibt es keinen

Bleistiftstrich auf Papier'. Hoewel drukletters nu dus geheel digitaal zijn te produceren, worden er toch nog vaak schetsen en/of werktekeningen gemaakt. Dit is zowel het geval bij revivals (bewerkingen van historische drukletters) als bij nieuwe ontwerpen.

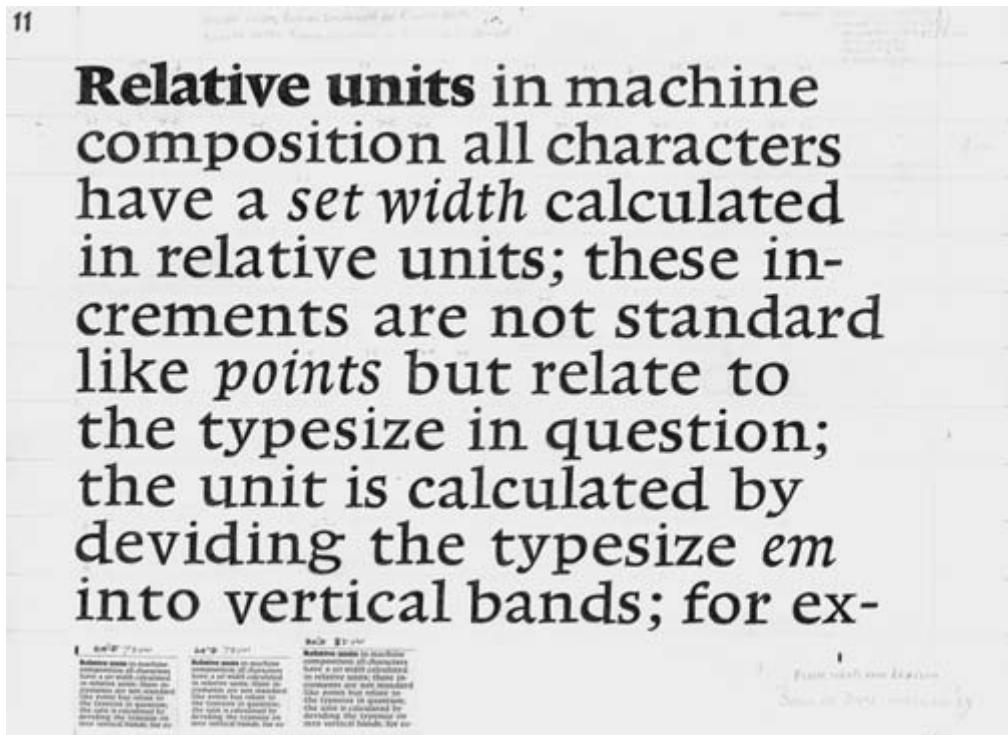
De Lexicon kwam in vergelijking met de Trinité eigenlijk spontaan tot stand. Bern. C. van Bercum, belast met het ontwerp van de twaalfde druk van Van Dale's *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, had Bram de Does in 1989 benaderd met de vraag of de Trinité Medium Condensed 1 al beschikbaar was voor zijn project. Mede omdat deze variant digitaal nog niet gereed was, deed De Does het voorstel iets nieuws speciaal voor dit doel te maken. In samenwerking met Peter Matthias Noordzij van The Enschedé Font Foundry werd daarop in betrekkelijk korte tijd – voor eigen risico – een letter geproduceerd. Van Bercum en Van Dale

Lexicografie waren over proefzetsel zo enthousiast dat zij in juli 1991 besloten de Lexicon te gebruiken voor de 'Dikke Van Dale'.

'Bij de Trinité', schrijft Bram de Does in 1999, 'heb ik een poging gedaan om in tekst, een naar mijn idee, zo groot mogelijke harmonie te krijgen, natuurlijk met behoud van een behoorlijke leesbaarheid; bij de Lexicon probeerde ik een, naar mijn idee, zo groot mogelijke leesbaarheid en gebruiksdoelmatigheid te krijgen, natuurlijk met behoud van een behoorlijke harmonie' (bl. 22).

De Lexicon is sinds 1995 voor algemeen gebruik op de markt. Naast de woordenboekversie met de korte stokken en staarten voor kleine corpsen in smalle kolommen is er intussen een versie met 'gewone' stok- en staartlengtes, waaruit deze catalogus is gezet. Beide versies zijn er in zes gewichten. Behalve de Trinité en de Lexicon heeft The Enschedé Font

Eerste ruwe (viltstift)tekening voor de Lexicon, 1989 (cat. nr. 48).

Werktekening van de Lexicon, 1989 (cat. nr. 49).

Foundry sinds kort ook de Collis van Christoph Noordzij in het fonds. De Renard van Fred Smeijers en de Ruse van Gerrit Noordzij staan op het programma.

Literatuur

Bram de Does, 'De ontwikkeling van de Lexicon'. Bruchterveld, maart 1999. 24 bl. Manuscript op verzoek van de UBA geschreven. (* Hs. xxxv D 20, 41)

Paul Groenendaal, 'Nieuwe Dikke Van Dale gezet uit speciaal ontworpen letter Lexicon'. In: *Graficus*, 74 (1992), nr. 46 (12 november), p. 38-39.

Martin Majoor, 'De duizend details van de Dikke Van Dale'. In: *Leeslint*, 3 (1993), nr. 1 (15 april), p. 7.

47 Ruwe schets voor de Lexicon, 1989, 20×29 cm. (* Hs. xxxv D 20, 39)

Potlood en viltstift.

'Ik bestudeerde nog eens de vergrotingen die ik

in 1979 van drukjes van bestaande loden lettertypes maakte, vooral van de zeer kleine corpsets zoals de Angelus, een 4¼ punts Monotype bijbellettertje ontworpen door Harry Carter, en van de ± 7 punts Gaillarde romein van Granjon uit 1570 en maakte een grof schetsje met aantekeningen voor verbeteringen' (De Does 1999, bl. 9).

48 Eerste ruwe tekening voor de Lexicon, november 1989, 29×40 cm. (* Hs. xxxv D 20, 40)

Viltstift. Tien regels getekende letters: romein met cursief en vette (voor trefwoord).

Onderaan zijn fotografische verkleiningen opgeplakt om het ontwerp te kunnen beoordelen (ill. p. 23).

49 Werktekeningen van de Lexicon, december 1989-oktober 1992, 38 bladen, 25×37 cm. (* Hs. xxxv D 20, 1-38)

Inkt, opmerkingen in blauwe inkt.

'In het digitale tijdperk, in 1990, zou het nu wèl goed mogelijk zijn om al experimenterend

ruwe potloodschetsen te digitaliseren en op die manier snel een aantal proefzetsels te maken en te corrigeren, zonder nog direct in de tekeningen alle maten goed te hoeven inschatten. Blijkbaar was ik echter zo gewend aan mijn kwellende manier van vooruit moeten denken dat ik ook nu weer bij de Lexicon alles direct zo precies mogelijk in de tekeningen wilde verwerken' (De Does 1999, bl. 11).

50 Ikarus contourprints van de Lexicon.

(*Hs. xxxv D 20, 41)

Met behulp van het programma Ikarus M werden de tekeningen van de Lexicon door Peter Matthias Noordzij gedigitaliseerd en naar aanwijzingen van De Does gecorrigeerd. Een print van een letter of teken kon wel vijf keer heen en weer gestuurd worden.

51 Bram de Does, 'De ontwikkeling van de Lexicon'. Bruchterveld, maart 1999. 24 bl.

(*Hs. xxxv D 20, 41)

Manuscript op verzoek van de UBA geschreven.

52 G. Geerts en H. Heestermans, *Groot woordenboek der Nederlandse taal/Van Dale*, in samenw. met C.A. den Boon en E.C.M. Vos, etymologie door P.A.F. van Veen in samenw. met N. van der Sijs. 12e, herz. dr. Utrecht [etc.]: Van Dale Lexicografie, cop. 1992. 3 dl. (LVIII, XIII, XIII, 3897 p.), 25 cm.

Ontwerp binnenwerk: Bern. C. van Bercum; bandontwerp: Rob Buschman.

De eerste 'officiële' toepassing van de Lexicon (die in december 1991 al door Van Dale Lexicografie voor het jaarwisselingsgeschenk was gebruikt: *De Dikke Van Dale: twaalfde druk*).

53 *Lexicon*. [Amsterdam]: Uitgeverij De Buitenkant; Zaltbommel: The Enschedé Font Foundry, cop. 1997. [32] p., ill., 25 cm.

Letterproef ontworpen door Marie-Cécile Noordzij.

54 Lexicon in de ontwerppraktijk.

Enkele toepassingen uit de periode 1991–1999. De Lexicon is nog niet zo nadrukkelijk aanwezig in het typografisch landschap als de Trinité. Tot de bekende gebruikers behoren onder meer

Uitgeverij De Buitenkant en Zetterij Chang Chi Lan-Ying, en grafisch ontwerpers als André Cremer en Walter Nikkels. Opvallende recente toepassingen zijn het CPNB boekenweekgeschenk van 1999 (ontwerp Marten Jongema) en het kleurenmagazine M van NRC *Handelsblad* (ontwerp Claudia van Rouendal en Reynoud Homan). Bij *Die schönsten deutschen Bücher 1998* waren twee publicaties gezet uit de Lexicon (bij beide was Hans Peter Willberg betrokken).

Colofon

Deze catalogus vergezelt de tentoonstelling van het grafisch werk van Bram de Does in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam, gehouden ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag.

De tentoonstelling, die loopt van 16 juli tot en met 26 augustus 1999, is mede georganiseerd naar aanleiding van de door de UBA recent verworven Lexicon-werktekeningen. Items zonder signatuur zijn bruiklenen uit de privécollectie van Bram de Does.

Met dank aan Jos A. A. M. Biemans, Kees Gnirrep, Marja Keyser, John Robben, Bram Schuytvlot en Johan de Zoete (Museum Enschedé).

Samenstelling & tekst Mathieu Lommen

Letter Lexicon 2 van Bram de Does

Typografie Sander Pinkse Boekproductie,
Amsterdam

Omslagontwerp Marie-Cécile Noordzij,
Hurwenen

Druk Offsetdrukkerij Jan de Jong, Amsterdam

Foto frontispice Marcel Rob, 1991

Copyright teksten: de auteurs

Copyright illustraties: Universiteitsbibliotheek
Amsterdam

ISBN 90 6125 084 6